

TEŽKA DEDIŠČINA IN TEMAČNI TURIZEM: PRIMER NEKDANJEGA KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA LJUBELJ

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 3. 1. 2022

Izvleček: V 90. letih 20. stoletja so se raziskovalci začeli posvečati posebni vrsti turizma, imenovani »temačni turizem«. Gre za obiskovanje prostorov, povezanih s katastrofami, trpljenjem, nasiljem in smrtjo. Med te prostore štejemo tudi koncentracijska taborišča. Prispevek predstavlja koncept in tipologijo temačnega turizma, načine interpretiranja težke dediščine in analizo obiskovalcev Koncentracijskega taborišča Ljubelj od leta 2014, ko je njegovo upravljanje prevzel Tržiški muzej. Posveča se motivom za obisk, muzejskemu programu in odzivu obiskovalcev. Razpravlja tudi o potencialu temačnega turizma za ozaveščanje o težkih temah.

Ključne besede: temačni turizem, težka dediščina, koncentracijsko taborišče Ljubelj, Tržiški muzej, druga svetovna vojna, interpretacija

Abstract: In the 1990s, researchers began paying attention to a special type of tourism called "dark tourism". Dark tourism is the act of travelling to places associated with death, suffering and the seemingly macabre, which also includes concentration camps. The paper presents the concept and typology of dark tourism, ways of interpreting difficult heritage, and an analysis of visitors to the Ljubelj Concentration Camp since 2014. It focuses on visitors' motivation for visiting, the museum programme, and visitor response to the museum. It also discusses the potential of dark tourism to raise awareness about difficult topics of our history.

Keywords: dark tourism, difficult heritage, Ljubelj/Loibl Concentration Camp, Tržič Museum, Second World War, interpretation

Uvod

Ljudje so iz užitka in radovednosti potovali že v stari Grčiji, podrobneje pa se o turizmu začne govoriti z razvojem železnic in parnikov sredi 19. stoletja (prim. Van den Bergh 1994: 6). *Dictionnaire universel du XIXe siècle (Splošni slovar 19. stoletja;* gl. Vodopivec 2004) iz leta 1876 definira turiste kot ljudi, ki potujejo zaradi veselja pri potovanju, radovednosti ali zato, ker nimajo nič boljšega početi (prim. Smith in Eadington 1992: 5). Tudi danes je po definiciji Svetovne turistične organizacije (Spletni vir 5) turizem »dejavnost oseb, ki z namenom preživljanja prostega časa, v poslovne in druge namene, ki niso povezani z opravljanjem plačanega dela v obiskanem kraju, potujejo in bivajo v krajih zunaj svojega običajnega okolja največ eno zaporedno leto.« Zaradi radovednosti, želje po razumevanju in učenju in iz drugih razlogov pa ljudje potujejo tudi na kraje, povezane s smrtjo, trpljenjem in z navidezno mračnostjo (Stone 2006). Med začetke takih potovanj lahko štejemo že obiske rimskih gladiatorskih iger ali javnih usmritev v srednjem veku. Množično obiskovanje krajev, znamenitosti in destinacij, povezanih s smrtjo, trpljenjem, nesrečami in prizorišči tragedij, pa je pojav 21. stoletja (Kužnik in Veble 2017: 99). Prostori, povezani z naravnimi nesrečami ali z nesrečami in tragedijami, za katere je kriv človek, niso le prostori spomina, temveč predstavljajo tudi turistične zanimivosti. Kot kažejo podatki, število obiskovalcev takih krajev eksponentno raste (Lennon in Foley 2000; Martini in Buda 2018). Koncentracijsko ta-

borišče (v nadaljevanju KT) Auschwitz-Birkenau na Poljskem je v letu 2009 obiskalo okoli 1,2 milijona obiskovalcev (Spletni vir 1), »Točko nič« v New Yorku (prostor terorističnega napada 11. septembra 2001) pa okoli 3,5 milijonov obiskovalcev (Blair 2002) – danes je to ena največjih turističnih zanimivosti v New Yorku.

Različni avtorji so za tovrstni turizem uporabljali različna poimenovanja, npr. »temačni turizem« (Lennon in Foley 1996: 198), »tanaturizem« (Seaton 1996), »turizem črnih točk« (Rojek 1993) in »morbidni turizem« (Blom 2000). Med poimenovanji v strokovni literaturi prevladuje izraz »temačni turizem«¹ (Kužnik in Grafenauer 2015; Veble 2017; Kužnik in Veble 2017; Šuligoj in De Luca 2019), čeprav ta termin ni uradno uveljavljen. Temačni turizem je definiran kot potovanje v kraje, povezane s smrtjo, trpljenjem in navidezno mračnostjo (Stone 2006: 146), ki še vedno vplivajo na naša življenja (Tarlow 2005: 48). Ta definicija zajema kraje umorov in množičnih smrti, bojišča, pokopališča, mavzoleje in nekdanja domovanja pokojnih slavnih oseb. V zadnjih 30 letih je bilo opravljenih mnogo raziskav temačnega turizma, od katerih mnoge razkrivajo, da lahko obiskovanje »temačnih« krajev predstavlja pomembno turistično doživetje, hkrati pa odpira nove etične dileme in skrbi (Seaton 1996; Lennon in Foley 2000; Sharpley 2009).

¹ V prispevku bom uporabljala izraz temačni turizem, ker je v svetovni in strokovni literaturi najbolj uveljavljen in največkrat uporabljen in ker po mojem mnenju tudi najbolje zajame bistvo tovrstnega turizma.

* Vilja Lukan, mag. etnologije in kulturne antropologije (2. bolonjska stopnja), doktorska študentka na Podiplomski šoli ZRC SAZU; kustosinja, Tržiški muzej; viljalukan@gmail.com.

Izkušnje in doživetja se v turizmu prodajajo vsakodnevno. Kang idr. (2012) pravijo, da lahko kraji temačnega turizma predstavljajo pomembno turistično izkušnjo, ki poteši radovednost, hkrati pa spodbudi vpogled vase. Tu se pojavijo vprašanja, ali je etično *prodajati* tragične dogodke? Do kakšne mere je sprejemljivo prodajati tragičen dogodek kot turistično zanimivost in smrt ali tragedijo kot turistični produkt? V prispevku ugotavljam, kako kraji temačnega turizma pripomorejo k izobraževanju obiskovalcev in kako na njih gledajo obiskovalci sami. Kraji temačnega turizma predstavljajo za vsakega obiskovalca individualno izkušnjo (izobraževalno, čustveno ali pa zgolj potešitev radovednosti), saj se razlikujejo tudi njihova prepričanja, pričakovanja in motivi za obisk. Zato je pomembno, da se v raziskavah osredotočimo tudi na to, kako obiskovalci dojemajo temačni turizem in kaj jih motivira za obisk kraja, povezanega s trpljenjem in smrtjo.

Prvi cilj prispevka je predstaviti temelje in tipologijo temačnega turizma. V drugem delu prispevka se bom osredotočila na KT Ljubelj, ki je bilo edino KT v Sloveniji pod vodstvom SS. Analizirala bom turistično prepoznavnost KT Ljubelj in ugotavljala, kaj vpliva na število obiskovalcev. Ker ga večinoma obiskujejo šolske skupine, se bom pri analizi obiskovalcev osredotočila na 9. razred osnovne šole in na srednjo šolo oziroma gimnazijo. V tem kontekstu bom predstavila, kakšen način interakcije z mladimi ima KT Ljubelj, kako z njimi sodeluje in kako se lahko s pravilno interpretacijo sodelovanje še izboljša. Ob tem bom poskusila odgovoriti na raziskovalni vprašanje, kakšni so učinki temačnega turizma na turista in na upravljavca kraja temačnega turizma, tudi na primeru KT Ljubelj, ter kakšne so možnosti, da KT Ljubelj postane poznana destinacija temačnega turizma oziroma turistični produkt. V zadnjem delu bom predstavila odziv šolskih skupin na ogled KT Ljubelj ter odgovorila na vprašanje, kakšen je potencial temačnega turizma oziroma turistične izkušnje ob obisku KT Ljubelj za ozaveščanje o neprijetnih temah.

Metodologija

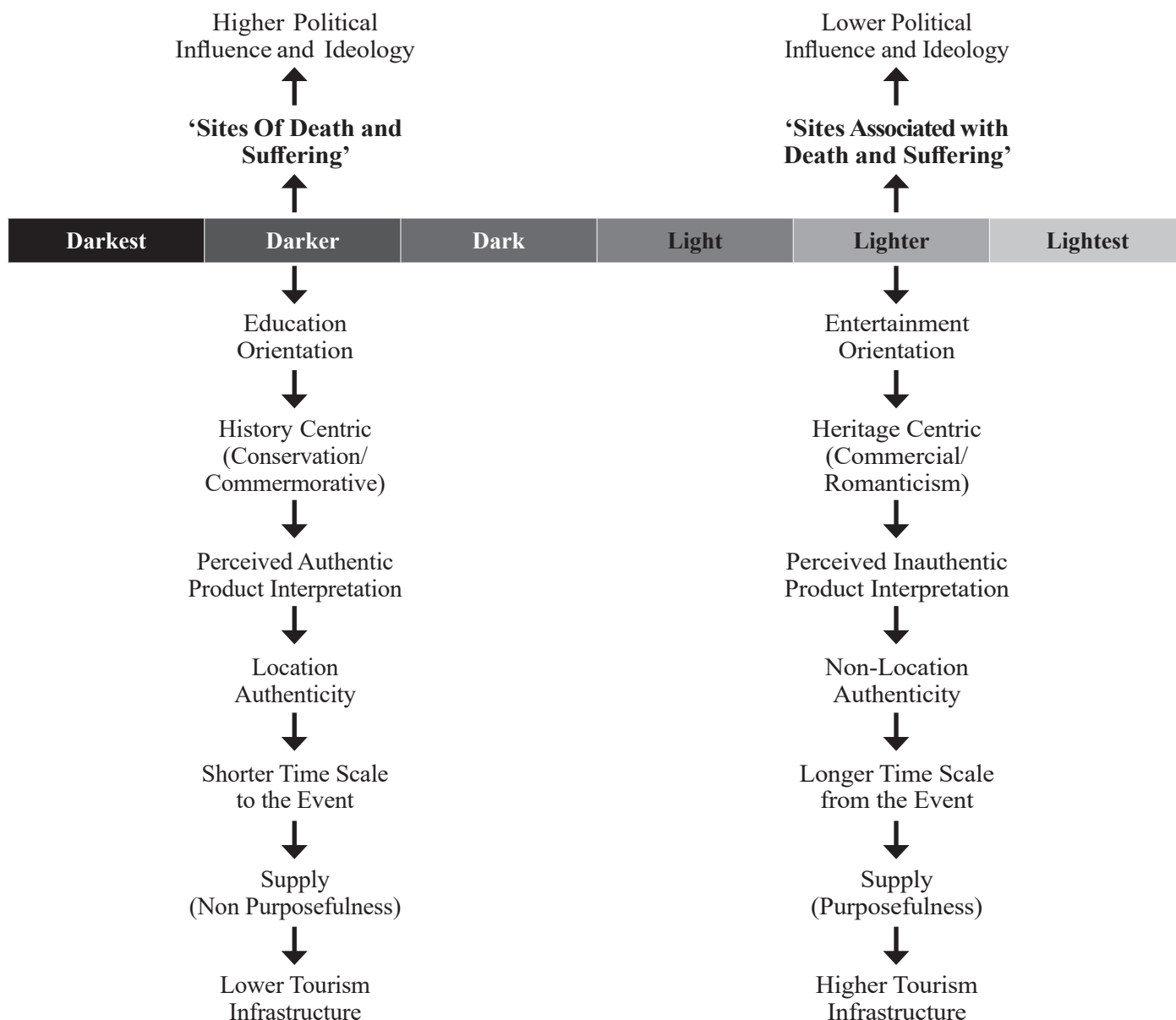
V članku najprej na podlagi znanstvene in strokovne literature podam tipologijo temačnega turizma, ki temelji na težki dediščini (Lennon in Foley 2000; Stone 2006, 2011; Sharpley 2009; Šuligoj in De Luca 2019 itd.). V začetnem delu predstavim številne definicije avtorjev in različne stopnje temačnega turizma. Etnografsko terensko delo za besedilo sem opravljala predvsem med večletnimi vodenji po spominskem parku in muzeju KT Ljubelj (med letoma 2017 in 2022) ter pripravo programa za obiskovalce. V letu 2021 sem bila del projektne ekipe pri postavitvi nove razstave *Koncentracijsko taborišče Ljubelj/Mauthausen 1943–1945*. Z informacijami iz terenskih zapiskov, neformalnih pogovorov s pedagogi in učenci ter zapisanih vtisov obiskovalcev bom predstavila KT Ljubelj, njegovo obiskanost in pomen za temačni turizem v Sloveniji.

Temačni turizem

Temačni turizem vsebuje dele izobraževalnega, kulturnega in dediščinskega turizma. Nekateri ga uvrščajo med turizem posebnih interesnih skupin, saj naj bi zanimal specifično skupino ljudi (Niemelä 2010). Stone (2012) pravi, da ima poimenovanje še danes provokativen in negativen prizvok, saj napeljuje na to, da se obiskovalci teh destinacij razlikujejo od navadnih dediščinskih turistov. To zaokroži Kravanja (2018), ki pravi, da sta oznaki »temačni turizem« in »tanaturizem« oziroma »turizem smrti« slabšalno konotacijo v zadnjih letih izgubili. Na to je vplivalo tudi veliko število muzejskih postavitev s težko dediščino. Problem pri poimenovanju je bil povezan s problemom definicije obiskovalcev temačnih krajev, ki se ne razlikujejo od »običajnih« dediščinskih turistov in zase pravijo, da krajev ne obiskujejo zaradi fascinacije nad smrtjo, temveč zato, da se poklonijo padlim, se izobražujejo o zgodovini ter se učijo o nasilju in o tem, kako to nasilje preprečiti (Robb 2009).

Stone (2012) in Hodgkinson (2013) navajata več stopenj spominjanja temačnih dogodkov. Prva stopnja spomina je, ko smo nekaj občutili sami, čeprav zgolj prek televizijskih sprejemnikov (npr. 11. september). V spominu druge stopnje so spomini in občutki, ki smo jih podedovali in prejeli od naših staršev. Spomin tretje stopnje je nekaj, kar imamo v naši podzavesti in smo ga prejeli z zgodovinskim pripovedovanjem in učenjem. Šolske skupine, ki prihajajo na Ljubelj, so z dogodki druge svetovne vojne povezane prek druge in tretje stopnje spomina, čeprav so tisti s še živimi starimi starši, ki so živeli med drugo svetovno vojno, redki. Kraje s temačno zgodovino lahko delimo na primarne in sekundarne. Primarni kraji so tisti, na katerih sta se nasilje in smrt dejansko zgodila (kraji atentatov, koncentracijska taborišča, množična grobišča). Njihov osnovni namen ni privabljanje turistov, temveč izobraževanje in opominjanje. Sekundarni kraji so tisti, ki so smrtjo le povezani (muzeji) in niso na dejanskem kraju nasilja in smrti – tudi ti imajo izobraževalni namen. Drugi pristop k delitvi ponudbe temačnega turizma slednjega deli na temnega in temnejšega oziroma na temnejšega in svetlejšega. Pri tem lahko ločimo različne produkte temačnega turizma (ali imajo izobraževalno etiko ali komercialno), pomemben pa je tudi politični vpliv na atrakcijo.

Na Sliki 1 je prikazana Stonova opredelitev temačnega turizma, ki poteka od svetlejšega proti temnejšemu oziroma od krajev temačnega turizma s svetlejšo tematiko proti krajem temačnega turizma z bolj temačno zgodovino. Med kraje »svetlejšega« temačnega turizma sodijo različne hiše strahov, kot je npr. London Dungeon. Tovrstni kraji so namenjeni bolj zabavi in komercialni uporabi. Ni nujno, da se nahajajo na izvorni lokaciji. Med kraje »najtemnejšega« turizma sodijo koncentracijska taborišča, ki imajo tudi veliko izobraževalno in zgodovinsko pomembno vlogo ter se običajno nahajajo na kraju, kjer se je dejansko odvijala

Slika 1: Stonova opredelitev temačnega turizma (Stone 2006).

neka katastrofa, pobja ali genocid. To pomeni, da nimajo vsi kraji temačnega turizma podobne teme razstave ali predstavitve in da se med seboj razlikujejo tudi po stopnji pomembnosti in izobraževalnem pomenu. Stone (2006) je temačni turizem razdelil še glede na različne produkte, od primarnih do sekundarnih ali od svetlejših do temnejšim produktom. Obstajalo naj bi sedem različnih vrst ponudbe temačnega turizma:

- temne tovarne zabave,
- temne razstave (z izobraževalnim in spominskim sporočilom – sem lahko uvrstimo muzej KT Ljubelj),
- temne ječe (bivši zapori),

- temna počivališča (pokopališča in grobovi),
- temna svetišča (kraji, namenjeni spominjanju),
- temna mesta konflikta (mesta vojn in bojišč),
- temna taborišča genocida (sem spada tudi spominski park KT Ljubelj).

Deljenje temačnega turizma na različne vrste ponudbe prikaže, kako razgiban in kompleksen je temačni turizem. Proučevanje temačnega turizma je pomembno zaradi velikega števila zanimivosti, ki že obstajajo in jih je vsako leto več, povečuje pa se tudi povpraševanje turistov po krajih temačnega turizma in obisk tovrstnih krajev. Te zanimivosti potrebujejo primeren razvoj, vodenje, interpretacijo in promocijo, predvsem zaradi njihove kompleksnosti in

vprašanj o primernosti. Postavlja se nam vprašanje, ali je etično promovirati in spreminjati določene kraje grozot, po-bojev in tragedij v turistične destinacije, ki jih nato obiskuje ogromno obiskovalcev. Problem številnih krajev temačnega turizma je, da so nastali slučajno, zaradi slavnih oseb, ki so posredno ali neposredno povezane z določenim krajem, kar pa številni izkoristijo za večji zaslužek v turizmu ter večinoma ne najdejo pravega razmerja med pravilno promocijo ter spoštovanjem do umrlih in kraja samega. S tem se strinja tudi Rolfes (2010), ki pravi, da je turistično ponudbo, ki temelji na trpljenju in smrti drugega, mogoče razumeti tudi kot naslajanje nad človeško nesrečo. Tudi zaradi tega je potrebna pravilna interpretacija informacij in krajev, ki so povezani s temačno človeško zgodovino (Sharpley 2009). Kot pravi Kravanja (2018), je pri interpretaciji težavne dediščine največja težava najti pravo mejo med soustvarjanjem zgodovinskega spomina in sledenjem turističnim diskurzom, ki si želijo doseči predvsem ekonomsko rast. Tako upravljavci te dediščine po eni strani poudarjajo zgodovinsko pomembnost, pomen za prihodnost in vrednote prenašajo na mlajše generacije, po drugi strani pa se odzivajo na dediščinske in turistične trge. S pravilno interpretacijo lahko temačni kraji oblikujejo identiteto, krepijo kolektivni spomin in dajejo občutek pripadnosti in identifikacijo s prostorom in lokalno zgodovino, saj je vse to močno povezano s kulturno dediščino določenega teritorija (Kravanja 2018). Dalje Paul Fallon in Peter Robinson (2016) ugotavljata, da lahko izkušnja obiskovanja krajev temačnega turizma potrjuje tudi družinsko identiteto. Potomci se soočijo s spomini in usodo svojih prednikov, kar jih pripelje do tega, da na sedanost in prihodnost pogledajo skozi njihove oči. Veliko temačnih krajev pa preseže zgolj pomen spomenika in lahko sooblikuje celo zgodovino nekega naroda, njegovo dediščino in kolektivni spomin (Šuligoj in De Luca 2019).

Koncentracijsko taborišče Ljubelj

Na Ljubelju sta bili od leta 1943 dve koncentracijski taborišči, severno na avstrijski in južno na slovenski strani Karavank. Južno taborišče je stalo na travniku barona Friderika Borna, na nadmorski višini med 920 in 940 metri, pod njim je stal prostor z bivalnimi barakami oz. poslopji za esesovce in glavna uprava obeh taborišč. Na vzhodni strani ceste je bilo civilno taborišče za delavce, pod njim pa barake za policijo. Severno taborišče je bilo na koroški strani ljubeljskega prelaza, postavljeno v smrekovem gozdu in na njegovem robu, na nadmorski višini okoli 1.100 metrov. Tudi na severni strani je bilo taborišče za civilne delavce.

Na južni strani Ljubelja so koncentracijsko taborišče postavili v maju 1943. Prvih 330 internirancev, večinoma Francozov, pripeljanih iz matičnega taborišča Mauthausen, je na tržiško železniško postajo prispelo 3. junija 1943. Ob prihodu so začeli dograjevati še nedokončano taborišče, avgusta 1943 pa so postavili še taborišče na avstrijski strani. Transporti taboriščnikov so bili pogosti.

Glede na narodnost je bilo med zaporniki največ Francozov, Rusov, Poljakov, Jugoslovanov, Italijanov, Nemcev oz. Avstrijcev, Čehov, Norvežanov, Luksemburžanov, Belgijcev in Madžarov. Zapirali so ljudi najrazličnejših poklicev, pri izboru so gledali predvsem na zunanji videz – iskali so fizično močnejše (Tišler in Rovšek 1995).

Režim v KT Ljubelj je bil podoben režimu v matičnem taborišču Mauthausen. Interniranci so bili podvrženi prisilnemu delu podnevi in ponoči. Umirali so od izčrpanosti, muk, boleznin in lakote. Poleg del v tunelu so pozimi za vojaške transporte čistili ceste. Največje število internirancev, 1.300, je bilo zabeleženo avgusta 1944 (Tišler in Rovšek 1995: 101), ker pa je bila gradnja predora tedaj že skorajda končana, so določili, da tako veliko število internirancev ni več potrebno. Vse bolne, onemogle in starejše internirance so s transportom poslali nazaj v Mauthausen (Tišler in Rovšek 1995: 98).

Na Ljubelju je bilo uradno potrjenih 40 žrtev. V zasilnem krematoriju jih je bilo sežganih 32, od tega enajst Francozov, devet Poljakov, pet Rusov, trije Nemci oz. Avstrijci, dva Italijana ter po en Norvežan in Čeh. Taborišče sprva ni bilo namenjeno ubijanju, zato je zdravnik bolne in poškodovane pošiljal nazaj v Mauthausen, kjer so bili večinoma usmrčeni. Tudi zato točnega števila žrtev ni mogoče določiti (Tišler in Rovšek 1995: 194).

KT Ljubelj je delovalo dve leti, in sicer do 8. maja 1945. Dan pred osvoboditvijo so bili vsi interniranci odpeljani na koroško stran. Francoski interniranci so po razpustitvi KT Ljubelj ustanovili brigado Liberté, Poljaki pa brigado Stary. Skupaj z jugoslovanskimi partizani so se borili proti bežečim nemškimi in kolaborantskim oboroženim silam na Koroškem vse do 22. maja 1945 (Tišler in Rovšek 1995: 329–407).

V povojni Nemčiji so bivše kraje nacionalsocialističnega terorja, med drugim tudi koncentracijska taborišča, doletele različne usode. Večja, matična taborišča (Dachau, Auschwitz) so se ohranila, medtem ko so bila zunanja taborišča večinoma uničena. Nekatera taborišča so služila kot prostor za begunce in izgnance (Dachau, Bergen-Belsen), ostanki nekaterih drugih taborišč pa so zelo hitro izginjali (Spletni vir 3; Liyanage, CocaStefaniak in Powell 2015). Barake so bile porušene, saj so bile za okoliške prebivalce vir za kurjavo, prostori pa so bili zapuščeni. Taka usoda je doletela tudi KT Ljubelj (Tišler in Rovšek 1995: 387).

KT Ljubelj ni bilo nikoli osvobojeno, bilo je le razpuščeno. Ob koncu vojne je bilo zažganih veliko barak severnega taborišča, južne pa so najprej izropali bežeči civilisti, nato pa so jih domobranci večino požgali, razstrelili in uničili, saj so predvidevali, da se v njih skrivajo partizani. Barake, ki niso bile uničene, so bile prepuščene okoliškim prebivalcem ali pa so propadle in izginile s časom (Tišler in Rovšek 1995: 388).

Po vojni se o KT Ljubelj ni veliko govorilo; Janko Tišler, ki je pričevanja Tržičanov in drugih, s katerimi se je po-

govarjal, zapisal v knjigi, je ugotavljal, da je bila to prepovedana tema (Tišler in Rovšek 1995). Povojna oblast je z različnimi metodami zaslisevanja in nadziranja posameznikov, ki so kakorkoli sodelovali z nemško vojsko, ustvarila med ljudmi strah, zaradi česar o taborišču niso govorili. To je veljalo tudi za starejše domačine, ki so poznali razmere v KT Ljubelj in so vedeli, kaj se je tam dogajalo. Otrokom niso dovolili, da bi se zadrževali na območju taborišča (Romšak 2016: 88).

Predor Ljubelj je bil po vojni zaprt za promet. Ker pa je bila prometna povezava med Jugoslavijo in Avstrijo izjemno pomembna, sta obe državi v povojnih letih gradnjo predora skupaj nadaljevali in dokončali. Predor je bil za promet odprt 30. junija 1963, dogodku pa je prisostvovala tudi skupina petdesetih bivših internirancev. O odprtju govori tudi prva objava o predoru v slovenskem časopisu, v kateri je pisec v *Slovenskem vestniku* navedel, da je »z Ljubeljskim predorom odprta ugodna prometna povezava severa z jugom, predvsem naše dežele s sosednjo deželo.«²

Urejanje spominskega prostora na Ljubelju

Leta 1948 je bil v Sloveniji razglašen prvi zakon o varovanju spomenikov, ki se je posebej nanašal na spomenike NOB (Komelj 1984: 43). V času najbolj dejavnega urejanja spomenikov NOB, med letoma 1950 in 1965, se je pozornost države usmerila tudi na prostore množičnega trpljenja, zato so začeli urejati tudi prostore bivših koncentracijskih taborišč. Skrb za urejanje spominskega mesta KT Ljubelj je bila sprva dodeljena Zvezi združenj borcev narodnoosvobodilne vojne (ZZB NOV), dokler niso bili s spremembami zakona o kulturnih spomenikih položeni temelji za njegovo razglasitev za kulturni spomenik državnega pomena (leta 1999) (Spletni vir 4; Košak 2009: 39). Skulptura, ki je bila ob spominskem parku postavljena leta 1954, predstavlja okostnjaka, ki v grozečem molku obtožuje nacistične zločince z besedo *J'accuse!* (»Obtožujem!«). S petimi kamnitimi stebri, razmaknjenimi v zvezdo, ki s svojimi kraki poganja iz tal, pa je arhitekt Boris Kobe ponazoril gore, ki so obdajale nemočne internirance (ZVKD Kranj 1984).

Leta 2014 je spominski park s spomenikom v upravljanje dobil Tržiški muzej (Spletni vir 2). Od takrat so se na Ljubelju začeli izvajati vsakoletni restavratorsko-konservatorski posegi, rekonstruiran in konserviran je bil krematorij, ohranjajo se betonski temelji barak in celotna okolica. Prav tako Tržiški muzej skrbi za celotno ureditev prostora pred vsakoletnimi komemoracijami, in sicer z zavedanjem, da so komemorativne prakse izrednega pomena pri izpostavljanju nekega prostora. Vsakoletna proslava je dobro medijsko pokrita, zato vse več ljudi izve za KT Ljubelj, ga prepozna

kot prostor spomina in kot prostor, kjer so se med drugo svetovno vojno dogajale grozote, posledično pa se jih vse več odloči tudi za njegov obisk. Kot je ugotavljal že Émile Durkheim (2009), pri tem igrajo pomembno vlogo proslave, saj družbo povezujejo s preteklostjo, vzbujajo zavest o zgodovini določenega naroda in posledično formulirajo nacionalno identiteto. Poleg tega so se bivši interniranci po vojni pogosto vračali na Ljubelj. Obiski spominskega mesta so privedli do tesnejših povezav med slovenskimi interniranci iz različnih koncentracijskih taborišč in francoskimi interniranci, ki so gradili predor na Ljubelju. S tem je bil postavljen temelj za pobratenje francoske občine SteMarieaux-Mines z občino Tržič, ki je bilo podpisano leta 1966 (Jan 1996: 194). To je odigralo pomembno vlogo pri nadaljnjem obeleževanju spominskega mesta in urejanju tega prostora, saj sta si Občina Tržič in ZZB NOV prizadevali, da je bilo spominsko mesto vsaj enkrat na leto primerno urejeno in je takšno pričakalo bivše internirance.

Izkušnja temačnega turizma v KT Ljubelj

Prednosti in omejitve

Temačni turizem ljudem ponuja tako izobraževalno kot tudi čustveno izkušnjo, hkrati pa skozi spoznavanje zgodovine posreduje pomembno znanje za prihodnost (Lennon in Foley 2000). Na izobraževalno in čustveno izkušnjo vpliva veliko dejavnikov, med drugimi interpretacija, avtentičnost prostora in medijska pokritost tematike. Interpretacija je pri predstavljanju temačnih prostorov izjemnega pomena in lahko ključno vpliva na izkušnjo obiskovalca. Vzpostavljanje turistične ponudbe na podlagi smrti in trpljenja drugih je mogoče hitro razumeti kot naslajanje nad človeško nesrečo (Rolfes 2010), lahko pa s pravilno interpretacijo taka vrsta turizma pripomore k ustreznemu prenašanju in razumevanju kolektivne identitete domačinov ter k izobraževanju o težki dediščini in zgodovini. Kraje temačnega turizma praviloma obiskujejo ljudje, ki želijo izvedeti nekaj novega – določene skupine in posameznike zanima izobraževalna plat, druge privlačijo zgodbe, nekatere pa na kraje veže spomin (Stone 2012).

Interpretacijo vsebin in vsega drugega, kar je povezano s kraji temačnih spominov, je treba razvijati premišljeno in skrbno spremljati njihovo promocijo. Ta vrsta turizma vzbuja veliko čustev, spominjanja in objokovanja, zato je etični vidik izjemnega pomena (Ostrman Renault 2018). Na pozornost pri interpretaciji je opozoril tudi Light (2017), ki je zapisal, da lahko z neprimerno predstavitvijo vsebin grozote celo tako približamo širšemu občinstvu, da jih to ne sprejme več kot nesprejemljive in grozne, temveč jih smatra kot normalne in sprejemljive. Prav temačni turizem je tista veja turizma, ki je zelo občutljiva za različna izkrivljanja ter za neprimerne in s tem napačne interpretacije, saj se obiskovalci nanje odzovejo s čustvi. Z napačno interpretacijo lahko temačne kraje in dogodke romantizira-

² Avtor izjave je neznan, v *Slovenskem vestniku* je na koncu prispevka naveden neznan avtor. Časopis je dostopen v arhivu Tržiškega muzeja.

mo, jih olepšamo, jim dodamo politične ali ideološke vsebine ter jim na tak način odvzamemo kredibilnost in avtentičnost. Po Tildnu (1977), ki se je ukvarjal z interpretacijo dediščine, mora dobra interpretacija vzbuditi zanimanje obiskovalcev, povezati pripoved z vsakdanjim življenjem ljudi, izpostaviti glavno misel na kreativen in edinstven način, obravnavati zgodbo kot celoto in poskrbeti za celovitost sporočila. Toliko bolj je potrebna previdnost pri predstavljanju vsebin, povezanih s koncentracijskimi taborišči, pri katerih še vedno obstajajo velike dileme v zvezi z interpretacijo (Lennon in Foley 2000: 46). Izpostavljene morajo biti prave vsebine, prostor je treba ohraniti na način, ki bi ustrežal tistim, ki so tam umrli (Webber 1992: 281), hkrati pa morajo vsebine vzpostaviti povezavo med obiskovalci in prostorom, med zgodovino in sedanostjo (Miles 2002: 1176). Bližji je odnos obiskovalca do »trpečega«, močnejša in bolj čustvena je njegova izkušnja.

Pri raziskovanju temnega turizma se pojavlja vprašanje motiva za obisk krajev, povezanih s smrtjo. Stone je pisal, da s tem, ko ljudje gledajo smrt nekoga drugega, začnejo razmišljati o lastni smrti. Poleg tega posameznikom soočanje s smrtjo drugih dovoljuje, da se posredno srečajo s smrtjo in na ta način oblikujejo svoje poglobljeno razmišljanje o umrljivosti (Stone 2011: 25). Nekatere privlačijo zgodbe, ki pričajo o dogodkih v teh krajih, spet druge zanima izobraževalna plat, spomini na dogodke, ki so jih morda doživeli sami ali njihovi bližnji (Sharpley 2009). Vojna obeležja in koncentracijska taborišča so del lokalne, nacionalne ali celo svetovne dediščine in že zaradi tega privabljajo turiste (Ostrman Renault 2018). Turisti kot razlog za obiskovanje krajev temnega turizma navajajo tudi možnost, da se nekaj naučijo o nasilju, npr. kako to nasilje preprečiti (Robb 2009). Kužnik in Grafenauer (2015: 2) sta pisali, da obstajajo trije glavni razlogi za obiskovanje temnih destinacij, povezanih s trpljenjem, in sicer radovednost, empatija in občutek groze, nekatere študije (Stone 2012; Tarlow 2005; Moutinho 2000; Lennon in Foley 2000) pa med razlogi navajajo še izobraževanje, spomin, nostalgijo in krivdo preživelih.

Število obiskovalcev koncentracijskega taborišča Ljubelj

Zaradi razvoja temnega turizma in ukvarjanja z interpretacijo težke dediščine, pa tudi zaradi splošnega razmaha turizma je obisk prostorov temnega turizma v zadnjih desetletjih vse večji. Kot smo že omenili v uvodu, je v nekaterih krajih težke dediščine v zadnjih letih mogoče opaziti precejšnjo rast števila obiskovalcev (zelo obiskana prostora temnega turizma sta npr. tudi jedrski reaktor v Černobilu in hiša Anne Frank v Amsterdamu). Slovenski kraji težke dediščine ne dosegajo tako velikega števila obiskovalcev kot ponekod drugod po svetu, a so vseeno dokaj prepoznavni. Med najbolj znanimi sta zagotovo Kobariški muzej, ki je del Poti miru, in Partizanska bolnica Franja, poleg teh dveh primerov pa Slovenija danes obiskovalcem (turistom) po-

nuja mnogo različnih primerov težke dediščine, ki jih lahko uvrstimo v temni turizem (glej Šuligoj 2017).

KT Ljubelj je med ljudmi še danes dokaj slabo poznano, čeprav se od leta 2014, ko je upravljanje prevzel Tržiški muzej, njegova prepoznavnost izboljšuje. Vedno več se govori o prenosu vrednot na mlajše generacije, boljša pa je tudi pokritost v medijih. Zagotovo k slabi prepoznavnosti pripomore tudi to, da zgodovina KT Ljubelj zaenkrat ni vključena v učni načrt srednjih šol in gimnazij in je obisk samoiniciativa določenih učiteljev in profesorjev. Spominski prostor obsega avtentični prostor nekdanjega KT Ljubelj, spomenik *J'accuse!* (»Obtožujem!«) na drugi strani ceste in muzejsko enoto, ki je od parka oddaljena nekaj deset metrov in se nahaja v kleti bližnjega gostišča, kjer je na ogled stalna razstava. Ker je vstopnino treba plačati le za ogled muzejske enote ali za organizirano vodenje po prostoru KT Ljubelj, število ljudi, ki obiše prostor težke dediščine pod Ljubeljem, ni znano. Ob spominskem parku se po ocenah ustavi 20 obiskovalcev na dan, kar na letni ravni znese 7.300 obiskovalcev.

Tržiški muzej v muzejski enoti, ki vsebuje razstavo o KT Ljubelj, šele od leta 2018 beleži rast obiskovalcev in večje zanimanje ljudi. Od leta 1991 je bila v kleti gostišča Karavla na ogled postavljena razstava Muzeja novejšje zgodovine Slovenije z nekaj originalnimi predmeti iz koncentracijskega taborišča Ljubelj, v letu 2021 pa je bil celoten prostor obnovljen in v njem odprta nova stalna razstava Tržiškega muzeja *Koncentracijsko taborišče Ljubelj/Mauthausen 1943–1945*, ki ob predmetih ponuja sodobno muzejsko interpretacijo temnih vsebin, dopolnjeno s fotografijami, zgodbami ter arhivskimi in drugimi videoposnetki. V letu 2021 je Tržiški muzej tudi zaradi novo postavljene razstave beležil veliko večje zanimanje za ogled spominske sobe in območja nekdanjega KT Ljubelj, čeprav zaradi epidemije dosti ogledov ni bilo izvedenih.

Tudi število obiskovalcev ob večjih dogodkih na Ljubelju ni natančno znano. Med dogodke štejejo odprtja razstave (uradnega odprtja leta 2021 sicer zaradi epidemioloških razmer ni bilo) in vsakoletne komemoracije. Od leta 1954, ko je bil odkrit spomenik *J'accuse!*, vsako leto ob spomeniku in na prostoru nekdanjega KT Ljubelj potekajo komemoracije, kjer se ljudje spominjo žrtev druge svetovne vojne. Po vojni so na območje nekdanjega taborišča hodili preživeli interniranci, da so se poklonili tistim, ki so umrli v KT Ljubelj ali so bili tam internirani. Ob odkritju spomenika *J'accuse!* leta 1954 se je tam zbralo okoli 2.000 ljudi, največ domačinov, tam pa so bili tudi številni drugi gostje in predstavniki političnih organizacij (Predalič 2019). Do leta 2020 se je proslave udeleževalo več tisoč obiskovalcev, zadnji dve leti pa je bila zaradi epidemije proslava v veliko manjšem obsegu. Pred in po proslavi na Ljubelju beležimo večje število obiskovalcev, razlog za to pa je po vsej verjetnosti boljša medijska pokritost in več govora o samem taborišču.

Programi vodenja in odzivi obiskovalcev

Največ programov, ki jih na Ljubelju izvaja Tržiški muzej, je namenjenih 9. razredom osnovne šole ter srednjim šolam oziroma gimnazijam. Vključujejo strokovno vodenje ob ogledu fotografij in filma. Šole si lahko izberejo vodenje po fotografijah, kjer učenci v skupinah opisujejo stare fotografije ter dogajanje, čas in čustva, ki jih vidijo na fotografijah. Poseben poudarek je na prepoznavanju nasprotij pojmov, kot so demokracija – totalitarizem, vojna – mir, solidarnost – diskriminacija, predsodki – sprejemanje, brezbriznost – aktivno državljanstvo. K vsakemu izrazu spada fotografija, ob kateri se učenci pogovarjajo. S tem se povežejo s tematiko, so aktivno vključeni v samo vodenje, hkrati pa jih s tem spodbujajo h kritičnemu razmišljanju. Vodenje muzej gradi na osebnih zgodbah internirancev in domačinov, ki so se združili in oblikovali močno odporiško gibanje. Poudarja pomoč lokalnih prebivalcev in izpostavlja teme, kot so solidarnost, aktivno državljanstvo, strpnost, pomoč in kritično razmišljanje. Zlasti mladim obiskovalcem želi predati sporočilo, da mora vsak človek – ob spoštovanju sočloveka – razmišljati s svojo glavo, da lahko ljudje v danih situacijah odreagirajo različno in da so v življenju pomembne človekove vrednote. V muzeju so zbrane različne zgodbe internirancev, ki to potrjujejo. Med razstavljenimi predmeti je na primer okno stanovanjske barake, ki ga je muzeju daroval bivši francoski interniranec Henri Hochman. Leta 2013 ga je skupaj s pismom poslal v muzej. Kot je napisal, si je želel, da bi predmet videlo čim več ljudi in da bi se o Ljubelju govorilo. Želja internirancev KT Ljubelj je bila, da se o zgodovini govori in da se kruta ravnanja ne bi pozabila ali celo ponovila. O tem priča citat preživelega francoskega interniranca Gastona Charleta, ki je v svoji knjigi *Kaznilnica v snegu* zapisal: »Obljubi, da boš povedal svetu, kaj so počeli z nami« (Charlet 1966). O tem sta v svoji knjigi pisala tudi Janko Tišler in Jože Rovšek (1995).

Največji delež obiskovalcev predstavljajo šolske skupine, ki pridejo na KT Ljubelj zaradi izobraževanja, in sicer najpogosteje v okviru predmetov Zgodovina ali Etika in državljska vzgoja. Učenci navadno pridejo nepripravljeni, brez zgodovinske podlage, v sklopu kakšnega daljšega izleta in ne vedo, kaj jih čaka. Zato jih je treba najprej uvesti v časovno obdobje druge svetovne vojne, v dogodke, ki so se dogajali po svetu in v Sloveniji, šele nato so pripravljani na določeno mero informacij o samem KT Ljubelj. Določene skupine, ki jih učitelji in profesorji pripravijo na obisk, pa so običajno pozitivno presenečene nad fotografijami, posnetimi pričevanji in filmom, zaradi česar se s tematiko čutijo bolj povezane. Zaradi svoje številčnosti je to tudi ciljna skupina obiskovalcev, na katero se osredotočam v prispevku.

Poleg šolskih skupin na Ljubelj pogosto prihajajo skupine starejših, ki jih organizira Zveza združenja borcev za vre-

dnote NOB. Njihov motiv je predvsem spomin na žrtve – svoje, prijatelje, znance – in spoznavanje zgodovinsko pomembnih destinacij. Manjši delež obiskovalcev predstavljajo raziskovalci, zgodovinarji in muzealci iz Slovenije in tujine, ki prihajajo z namenom obiska in izmenjave dobrih praks ter tudi zaradi iskanja potencialnih sodelovanj. Kar velik delež predstavljajo tudi dnevni turisti, tisti, ki se ustavijo na poti v Avstrijo ali v Slovenijo, tisti, ki taborijo v okoliških krajih in iščejo dnevne izlete, in pa turisti, ki se oglasijo v Tržiškem muzeju in tam izvejo tudi za muzej na Ljubelju. Točne številke teh obiskovalcev Tržiški muzej ne beleži.

Odzivi obiskovalcev se zelo razlikujejo, odvisni so od motiva obiska. Tisti, ki vodijo programe, ugotavljajo, da učiteljice oz. učitelji večinoma ne pripravijo učencev na obisk in jih pred njim ne seznanijo s pomembnimi dejstvi o drugi svetovni vojni in o koncentracijskih taboriščih, še manj pa konkretno o KT Ljubelj. Pri učencih opažajo štiri vrste odziva: nezanimanje ter posledično nespoštovanje težke dediščine in z dolgočasnost; brezbriznost; čustven odziv ob spoznavanju grozot nasilja, trpljenja in smrti; zanimanje za temo, sodelovanje v vodenju, spraševanje in razglabljanje. Ti odzivi so razvidni iz odnosa učencev ob samem vodenju. Zaznati je mogoče klepetanje, ignoriranje, smeh in neprimerne komentarje, v nekaterih skupinah pa koncentracijo, željo po znanju, radovednost. Vodniki po KT Ljubelj se s prvimi tremi odzivi spoprimejo tako, da učence že takoj na začetku nagovorijo na pravi način. Razložijo jim pomen spominskega prostora in muzeja in že takoj ustvarijo dialog z učenci. Ko je ustvarjen dialog, se učenci čutijo del vodenja in so bolj osredotočeni na samo vsebino. Tak pristop uspe pri dveh tretjinah šolskih skupin. Zaradi navedenih odzivov je nujno dobro sodelovanje z učitelji in pedagogi, ki vodijo svoje učence na prostor spomina, ter predaja ključnih informacij in gradiva pred obiskom, da lahko pripravijo učence in s tem pripomorejo k večjemu zanimanju in spoštovanju.

Ostale skupine oziroma individualni obiskovalci si razstavo ogledajo z velikim zanimanjem in imajo po obisku večinoma veliko vprašanj, poleg tega pa so presenečeni in pretreseni, da je bilo v Sloveniji tovrstno koncentracijsko taborišče. Velikokrat občutijo hvaležnost, da živimo v miru, in se zamislijo nad dogodki, ki se še danes dogajajo po svetu. Splošno izkušnjo obiskovalcev lahko razberemo tudi iz zapisov v knjigo vtisov, iz povratnih informacij učiteljev in profesorjev, iz pogovorov z njimi ipd.

Trije zapisi iz knjige vtisov, ki so jih skupine zapisale po vodenju, kažejo na to, da so se ob vodenem ogledu obiskovalci zamislili nad preteklostjo in prihodnostjo. Motiv teh obiskovalcev je bil želja po izobraževanju in spominjanju na dogodke druge svetovne vojne.

Izjemno dobro vodeno, pretresljivo življenje in zgodbe, pa vendar pomembno tudi za našo sedanost. Hvala! (15. 10. 2021)

Hvala za tako urejen in sporočilen muzej. Kako hvaležni smo lahko, da živimo v svobodni lastni državi in v miru.
(8. 1. 2022)

Izreden spomin in opomin. (29. 1. 2022)

Navajam tudi del pogovora z učiteljico zgodovine, 9. razred OŠ Križe:³

Učenci navadne razlage nikoli ne ponotranjijo tako, kot ponotranjijo fotografije, predmete, nekaj, kar je oprijemljivo, kar kaže na to, da so se dogodki zares zgodili. Fotografije in videoposnetki dajo besedam oblike, resničnost. Ko smo v šoli obravnavali drugo svetovno vojno, so imeli učenci občutek, da se je to zgodilo že res dolgo nazaj, da oni sami s temi dogodki ne morejo biti nikakor povezani. Na samem prostoru pa dobijo občutek, da se je to dogajalo pred kratkim, da so posledice še kar vidne ... Učenci morajo imeti mnenje in se učiti iz zgodovine.

Iz zgornjega izseka je razvidno, da je učiteljica učence pred obiskom pripravila na tematiko ter jim predala svoje znanje o drugi svetovni vojni in KT Ljubelj. Tema se ji zdi pomembna, zato učence pripelje vsako leto. Taka praksa pa ni prisotna pri vseh šolskih skupinah – velikokrat so učitelji nezainteresirani, kar se pozna tudi na skupini. Navajam del predloga učiteljice, ki ga je leta 2019 poslala po elektronski pošti:

*Predlagam, da bi se učenci na delavnici lahko oblekli v taboriščne pižame. Na ta način bi lahko dobili občutek, kako so taboriščniki trpeli.*⁴

Iz zapisov lahko zaključimo, da je pravilna interpretacija izjemnega pomena pri prostorih težke dediščine in temačnega turizma ter da so motivi za obisk in odzivi pri skupinah obiskovalcev in pri posameznikih različni. Zato se je interpretacije treba lotiti z veliko mero previdnosti, spoštovanja in znanja, da bo prostor temačnega turizma služil kot prostor spomina, izobraževanja in razmišljanja. Največkrat so obiskovalci obisk Ljubelja označili za *pomemben* in *nujen*, po obisku pa so čutili stisko, empatijo, hvaležnost in povezanost z zgodovino.⁵

Pomen temačnega turizma za KT Ljubelj

Čeprav število obiskovalcev na Ljubelju počasi raste, se v Tržiškem muzeju trudijo, da bi si območje nekdanjega KT Ljubelj ogledalo še več ljudi. Njihov namen je, da bi s predstavljanjem težke dediščine, povezane z drugo svetovno vojno, in podajanjem informacij o KT Ljubelj pripomogli h kritičnemu razmišljanju in ozaveščanju o temačnih platih življenja, ki so se dogajale, se dogajajo in, kot lahko

žal predvidevamo, se bodo še dogajale. Z obiskovanjem »temačnih« prostorov in s (pravilno) predstavitvijo določenega obdobja zgodovine se jim lahko izognemo ali jih vsaj minimaliziramo. S pravilno interpretacijo lahko obiskovalce seznanjajo z grozotami, lahko jim približajo in predstavijo obdobje zgodovine, na katerega ne moremo zreti s ponosom, a je njegovo spoznavanje izrednega pomena pri ozaveščanju o tem, kaj se je zgodilo in kaj se ne sme ponoviti – predvsem pa o tem, kaj lahko storimo sami, da česa podobnega ne bi znova doživeli v prihodnosti.

Pri temačnem turizmu, sploh v kontekstu razumevanja in interpretiranja koncentracijskih taborišč, je tanka meja med etičnim in neetičnim. Sprašujemo se, kakšna predstavitev je sprejemljiva, da ohranimo spoštovanje do tistih, ki so s to dediščino neposredno povezani, in kako obiskovalcem predati pravo sporočilo ob ogledu. Tako v muzejski enoti KT Ljubelj interpretacija temelji na pričevanjih preživelih in na osebnih zgodbah ljudi, povezanih s težko dediščino. Pričevanja so deljena v več sklopov: začetek taborišča, življenje in razmere v taborišču, delo na predoru, teror, pomoč in solidarnost, osvoboditev taborišča, sporočilo mladim za prihodnost. V prvih petih sklopih so zbrana pričevanja francoskih internirancev, ki jih je leta 2005 za film *Tunnel* posnela Anne Clement (celotne arhivske posnetke hrani Tržiški muzej). V zadnjem sklopu sta intervjuja z bivšima internirancema Dušanom Stefančičem in Sonjo Vrščaj, posneta leta 2020. Čeprav nista bila zaprta v KT Ljubelj, imata močno sporočilo za prihodnost: »Učite se iz zgodovine, ne pozabite zgodovine in nikoli ne nehajte misliti s svojo glavo.«⁶

Na primeru KT Ljubelj lahko razumemo oz. predvidevamo različne učinke temačnega turizma na obiskovalce in upravitelje prostora. Slednji obiskovalcem podajajo pomembne informacije o drugi svetovni vojni na Slovenskem, o koncentracijskih taboriščih in bolj podrobno o KT Ljubelj. Predstavljajo jim zgodovinsko pomembna dejstva in poudarjajo pomen solidarnosti in spoštovanja sočloveka. Prostor nekdanjega KT Ljubelj obsega tako avtentičen prostor oziroma spominski park, kjer je nekoč stalo taborišče, kot tudi muzejsko enoto. Avtentičnost daje prostoru in muzejskim interpretatorjem legitimnost za podajanje tovrstnih informacij. Spominski park za nekatere, predvsem za svoje in za tiste, ki jih je vojna neposredno oz. posredno prizadela, predstavlja prostor spominjanja na tiste, ki so tam umrli, za druge pa prostor učenja prek izkušnje pričevanj, zgodb preživelih, fotografij in predmetov.

Kraji temačnega turizma pa imajo lahko poleg pozitivnih tudi negativne učinke na sam prostor, upravljavca in obiskovalca. Z napačno interpretacijo lahko pri ljudeh izzovemo jezo, travmo ali neodobravanje. Pri temah, kot so druga svetovna vojna in koncentracijska taborišča, je prisotnih veliko čustev, s katerimi moramo ravnati previdno.

³ Izsek iz pogovora z učiteljico ob evalvaciji programa za šole. Osebni zapiski avtorice prispevka, leto 2019.

⁴ Sporočilo je avtorica prispevka leta 2020 prejela po elektronski pošti.

⁵ Povratne informacije po vodenju, osebni zapiski avtorice prispevka.

⁶ Intervjuja je opravila avtorica v letu 2020.

Zaenkrat z vidika upravljavca kraja temačnega turizma KT Ljubelj zaradi interpretacije in vodenja programa ni bilo opaziti negativnih učinkov oz. omenjenih negativnih čustev. Drugi negativni učinki so lahko okoljski, povezani z rastjo števila obiskovalcev. Teh na območju KT Ljubelj zaradi majhnega števila obiskovalcev še ni čutiti. Ob morebitnem povečanju števila obiskovalcev bi bilo treba rednejše vzdrževanje prostora, vendar po vsej verjetnosti tako množičnega turizma na območju KT Ljubelj v bližnji prihodnosti ni pričakovati.

Po analizi obiskovalcev lahko sklepamo, da so motivi za obisk nekdanjega KT Ljubelj različni – v grobem lahko obiskovalce razdelimo na tri skupine, ki pa se med seboj prekrivajo in se ne izključujejo. Prva skupina so tisti, ki obišejo prostor z namenom spominjanja (prijatelji, sorodniki oziroma potomci žrtev). Pred 30 in več leti so v to skupino sodili tudi preživeli, tisti, ki so bili na Ljubelju zaprti. Druga skupina, ki na Ljubelju predstavlja največji delež obiskovalcev, so skupine, ki pridejo zaradi izobraževanja. To so šolske skupine, ki terensko izkušnjo vidijo kot dragocen del učnega načrta. Te skupine so izjemnega pomena, saj moramo mlajše generacije, ki bodo vedno manj neposredno povezane z zgodovino druge svetovne vojne, izobraziti o neprijetnih delih naše zgodovine. Na ta način se bodo iz preteklih dogodkov lahko učili za prihodnost. Zadnja skupina obiskovalcev so turisti, ki do območja KT Ljubelj pridejo naključno oziroma v sklopu širše turistične izkušnje.

Sklep

Temačni turizem danes ni več nepoznan pojem. V zadnjem času je zanimanje za obiskovanje krajev, povezanih s tragedijo, trpljenjem in smrtjo, naraslo. Temačni turizem je močno povezan s kulturnim in dediščinskim turizmom, a je posebna veja turizma. Čeprav ni blizu vsem ljudem, ima pomembno vlogo pri povezovanju preteklosti s sedanjostjo, saj pri obiskovalcih vzbudi čustva (žalost, jezo, veselje, krivdo, empatijo, hvaležnost) in ljudi spodbuja k razmišljanju o temni plati zgodovine in človeških dejanj. Pojem temačnega turizma se je pojavil iz potrebe po poimenovanju krajev, ki so turistično obiskani, a so zaznamovani z grozodejstvi, smrtjo ali trpljenjem. V Sloveniji področje temačnega turizma kljub splošnemu naraščanju povpraševanja po temačnem še ni podrobneje raziskano, a je o tem vseeno pisalo kar nekaj avtorjev (Kavrečič 2017, 2021; Veble 2017; Kužnik in Veble 2017; Šuligoj 2017; Kravanja 2018; Šuligoj in De Luca 2019). Vseeno je treba omeniti, da temačni turizem pri nas predstavlja še neodkrit potencial za razvoj različnih turističnih produktov. A z njimi je treba ravnati previdno. Z napačno interpretacijo lahko pride do neodobravanja ljudi, do občutka naslajanja nad trpljenjem in smrtjo drugega. Po drugi strani pa lahko temačni turizem pozitivno vpliva na lokalno in širše okolje, ustvarja kolektivno identiteto in skupen spomin. Zelo

pozitivno lahko vpliva na gospodarstvo, saj lahko v določeno okolje prinese zaslužek na več področjih in poveča obisk kraja, poleg tega pa ima pomembno izobraževalno funkcijo. Na primeru KT Ljubelj vidimo, da večina obiskovalcev pride z željo po izobraževanju, po spominjanju, nekateri želijo izkazati spoštovanje tistim, ki so tam trpeli. Vse to vpliva na boljše zavedanje samega sebe, preteklosti in temne plati človeštva, kar vodi v željo po reševanju konfliktov, da se zgodovina ne bi ponovila.

V preteklosti so se na slovenskih tleh odvijale številne vojne, zato najdemo kar nekaj potencialno zanimivih krajev temačnega turizma. Med najbolj poznanimi in obiskanimi sta že omenjena Muzej prve svetovne vojne v Kobaridu in Partizanska bolnica Franja. Kljub temu, da območje nekdanjega KT Ljubelj med ljudmi še ni dobro poznano, bi ga po Stonovi (2006) razporeditvi lahko šteli med najtemnejše kraje turizma v Sloveniji. V zadnjih letih se kaže večje zanimanje za obisk KT Ljubelj, še posebej ob omembah v medijih (ob vsakoletnih komemoracijah). KT Ljubelj ima velik potencial za razvoj temačnega turizma, saj je bilo to edino koncentracijsko taborišče pod upravo nacistične SS v Sloveniji. Zato je lahko edinstvena destinacija tako za prebivalce Slovenije kot tudi za tuje obiskovalce.

Ob pogovorih z obiskovalci lahko razbiramo različna mnenja o samem prostoru nekdanjega KT Ljubelj. Obiskovalci, ki si pridejo prostor in razstavo ogledat z vodnikom, so večinoma izjemno zadovoljni. Njihova pričakovanja so izpolnjena, kar je v veliki meri odvisno od interpretacije vodiča. Drugače pa na prostor gledajo individualni obiskovalci oziroma tisti, ki ne izkusijo vodnega ogleda po prostoru (oziroma se ustavijo le v spominskem parku in si ne ogledajo razstave). V spominskem parku so betonski temelji barak, lesene konstrukcije ni več, ostali so temelji nekdanje kuhinje, provizoričen krematorij je zunaj taborišča. V samem parku ni osebnih predmetov žrtev, ni plinskih celic (ker jih tudi ni bilo) in postavljenih barak. Obiskovalci, ki si ogledajo zgolj spominski park, imajo tako občutek neizpolnjenih pričakovanj. Pod pojmom »koncentracijsko taborišče« si mnogi predstavljajo Auschwitz, Dachau ali Mauthausen, kjer lahko vidijo prostore in osebne predmete, neposredno povezane z žrtvami.

Čeprav ima KT Ljubelj velik potencial, da postane destinacija temačnega turizma, se mora osredotočiti na vodene ogleda, kjer lahko obiskovalcem poda avtentično izkušnjo s pomočjo zgodb, fotografij in predmetov. Le tako je mogoče obiskovalcem ponuditi turistični produkt, ki bo predstavljal celostno izkušnjo temačnega turizma in predal pravilno sporočilo. Za povečanje obiska bi morali okrepiti promocijo omenjenega območja, hkrati pa se še bolj povezati s slovenskimi šolami, da bi te vključile obisk KT Ljubelj v učni program. K večjemu obisku bi zagotovo pripomogla tudi povezava z različnimi oddelki oz. fakultetami (oddelki za zgodovino, fakultetami za turizem), ki bi lahko to območje vključili v svoje raziskave.

Različni turisti imajo za obiskovanje temačnih krajev različne motive. Določeno destinacijo obiščejo bodisi zaradi spomina in spominjanja bodisi zaradi radovednosti, želje po odkrivanju novega, želje po novem znanju. Nekateri pa sledijo trendom potovanja in take kraje obiščejo predvsem zaradi vpliva svetovnih medijev. Prostori, povezani s smrtjo, tragedijo in trpljenjem, bodo vedno bolj vpeti v svetovni turistični sektor, zaradi česar bo še toliko pomembnejše, da turistični delavci in ostali, ki so vpeti v turizem, pridobivajo znanje in razumejo naravo takih prostorov. Le na ta način bodo vedeli, na kakšen način obiskovalcem predati pomembno sporočilo takih krajev – učimo se iz zgodovine, da se ne bo ponovila. Zgodovina druge svetovne vojne postaja vedno bolj oddaljena in kmalu to ne bo več nedavna zgodovina, vedno manj je preživelih in tudi vedno manj obiskovalcev bo s tem delom zgodovine neposredno povezanih. Vedno manj bo obiskovalcev iz prve skupine (prijateljev, sorodnikov oziroma neposrednih potomcev žrtev), zato bodo morali prostori nekdanjih koncentracijskih taborišč postati bolj turistične znamenitosti kot prostori spomina. Prav zato bo potrebnih vedno več raziskav v zvezi s temačnim turizmom in interpretacijo težke dediščine. Temačni kraji lahko neposredno podajajo izkušnjo z najbolj temno platjo človeške zgodovine in s tem spodbujajo kritično mišljenje, aktivno državljanstvo in razmišljanje o neprijetnih, težkih temah.

In kot o spominskih (memorialnih) muzejih pravijo v IC MEMO?⁷ »Odgovornost spominskih muzejev je, da varujejo dostojanstvo žrtev in da zagotovijo, da interpretacija spodbuja kritično in neodvisno razmišljanje o preteklosti.«

Literatura in viri

BLOM, Thomas: Morbid tourism: A postmodern market niche with an example from Althorpe. *Norwegian Journal of Geography* 54, 2000, 29–36.

BLAIR, Jayson: Tragedy turns to tourism at Ground Zero. *The Age*, 29. 6. 2002; <https://www.theage.com.au/world/tragedy-turns-to-tourism-at-ground-zero-20020629-gducga.html>, 1. 3. 2022.

CHARLET, Gaston: *Kaznilnica v snegu*. Ljubljana: Zavod Borec, 1966.

DURKHEIM, Émile: *Vzgoja in sociologija*. Ljubljana: Krtina, 2009.

FALLON, Paul in Peter Robinson: 'Lest we forget': a veteran and son share a 'warfare tourism' experience. *Journal of Heritage Tourism* 12/1, 2016, 1–15.

HODGKINSON, Sarah: The concentration camp as a site of 'dark tourism'. *Voyages mémoriels* 116, 2013, 22–32; <https://doi.org/10.4000/temoigner.272>, 1. 3. 2022.

7 Citat iz nagovora ob odprtju desetega srečanja IC MEMO (združenje memorialnih muzejev ICOM) v Parizu oktobra 2011.

JAN, Rado: *Koncentracijsko taborišče KL Natzweiler-Struthof in podružnica Ste-Marie-aux-Mines*. Ljubljana: Zveza združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije, Komisija za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve nacifašizma, 1996.

KANG, Eun-Jung, Noel Scott, Timothy J. Lee in Roy Ballantyne: Benefits of visiting a 'dark tourism' site: The case of the Jeju April 3rd Peace Park, Korea. *Tourism Management* 33/2, 2012, 257–265.

KAVREČIČ, Petra: 'Sacro Pellegrinaggio:' Visits to World War I memorials on the Soča/Isonzo Front in the inter-war period. *Etnološka Tribina* 47/40, 2017, 141–160.

KAVREČIČ, Petra: Dediščina prve svetovne vojne: Komemorativne prakse veteranov na območju nekdanje soške fronte leta 1925. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 61/1, 2021, 5–16.

KOMELJ, Ivan: Varstvo etnoloških spomenikov v luči razvoja spomeniškovarstvene zakonodaje in ideologije varstva. *Varstvo spomenikov. Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva* XXVI, 1984, 39–46.

KOŠAK, Dora: »Postoj popotnik, spomni se zločina.« *Zgodovina ureditve spominskega mesta bivšega koncentracijskega taborišča na Ljubelju*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2009.

KRAVANJA, Boštjan: Dediščina soške fronte kot izhodišče za razmislek o sodobnih pristopih k dediščinski politiki. *Etnolog* 28, 2018, 105–122.

KUŽNIK, Lea in Boža Grafenauer: Temačne zgodbe turističnih destinacij v svetu in na Slovenskem. V: *Konferenčni zbornik, 34. Mednarodna konferenca o razvoju organizacijskih znanosti 25.-27. marec 2015, Portorož*. Kranj: Moderna organizacija, 2015, 561–568.

KUŽNIK, Lea in Nina Veble: Dediščina z območja občin Brežice in Krško kot osnova za razvoj temačnega turizma. *Etnolog* 27, 2017, 143–160.

LENNON, J. John in Malcolm Foley: JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination. *International Journal of Heritage Studies* 2/4, 1996, 198–211.

LENNON, J. John in Malcolm Foley: *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London, New York: Continuum, 2000.

LIGHT, Duncan: Progress in Dark Tourism and Thanatourism Research: An Uneasy Relationship with Heritage Tourism. *Tourism Management* 61, 2017, 275–301.

LIYANAGE, Sherry, Andres J. Coca-Stefaniak in Raymond Powell: Dark destinations – Visitor reflections from a holocaust memorial site. *International Journal of Tourism Cities* 1/4, 2015, 282–298.

MARTINI Annaclaudia in Dorina Maria Buda: Dark tourism and affect: framing places of death and disaster. *Current Issues in Tourism* 23/6, 2018, 679–692.

MILES, William F. S.: Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism. *Annals of Tourism Research* 29/4, 2002, 1175–1178.

MOUTINHO, Luiz: *Strategic Management in Tourism*. Wallingford: CABI, 2000.

- NIEMELÄ, Titta: *Motivation Factors in Dark Tourism. Case: House of Terror*. Diplomsko delo. Lahti, Finska: LAB University of Applied Sciences, 2010.
- OSTRMAN RENAULT, Tanja: Interpretacija pokopališč kot del turistične ponudbe: primer dobre prakse. *Mednarodno inovativno poslovanje = Journal of Innovative Business and Management* 10/1, 2018.
- PREDALIČ, Nataša: Ljubelj 2019. *Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije*, 8. 6. 2019; <https://www.zzb-nob.si/aktualno/2769>, 26. 12. 2021.
- ROBB, Erika M.: Violence and Recreation: Vacationing in the Realm of Dark Tourism. *Anthropology and Humanism* 34/1, 2009, 51–60.
- ROBINSON, Neil: It May Be Macabre, but Dark Tourism Helps Us Learn from the Worst of Human History. *The Conversation*, 15. 6. 2016; <https://theconversation.com/it-may-be-macabre-but-dark-tourism-helps-us-learn-from-the-worst-of-human-history-60966>, 1. 2. 2022.
- ROJEK, Chris: *Ways of escape*. Basingstoke: Macmillan, 1993.
- ROLFES, Manfred: Poverty Tourism: Theoretical Reflections and Empirical Findings Regarding an Extraordinary Form of Tourism. *GeoJournal* 75/5, 2010, 421–442.
- ROMŠAK, Jože: Koncentracijsko taborišče Ljubelj in okoliško prebivalstvo. V: Taja Kramberger in Jana Babšek (ur.), *Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije*. Tržič: Tržiški muzej, 2016, 85–91.
- SEATON, Anthony: Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism. *International Journal of Heritage Studies* 2/4, 1996, 234–244.
- SHARPLEY, Richard: Shedding Light on Dark Tourism: An introduction. V: Richard Sharpley in Philip R. Stone (ur.), *The darker side of travel, the theory and practice of dark tourism*. Bristol: Channel View Publications, 2009, 3–22.
- SMITH, Valene L. in William R. Eadington: *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.
- Spletni vir 1: Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau; <http://auschwitz.org/en>, 21. 12. 2021.
- Spletni vir 2: Odlok o razglasitvi območja Taborišča Ljubelj za kulturni spomenik državnega pomena, 2014. Uradni list RS, št. 21/14; <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLO1756>, 26. 12. 2021.
- Spletni vir 3: About Holocaust: <https://aboutholocaust.org/en/facts/what-happened-to-the-nazi-concentration-and-death-camps-after-1945>, 26. 12. 2021.
- Spletni vir 4: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1999-01-3834>, 26. 12. 2021.
- Spletni vir 5: Commission of the European Communities – Eurostat, Organisation for Economic Co-operation and Development, World Tourism Organization in United Nations Statistics Division: Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework, 2001; https://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesF/SeriesF_80e.pdf, 6. 2. 2022.
- STONE, Philip R.: A Dark Tourism Spectrum: Towards a Typology of Death and Macabre Related Tourist Sites, Attractions and Exhibitions. *Turizam* 54/2, 2006, 145–160.
- STONE, Philip R.: Dark tourism experiences: Mediating between life and death. *Tourist experience: Contemporary perspectives*, 2011, 21–27.
- STONE, Philip R.: Dark tourism as »mortality capital«: The Case of Ground Zero and the Significant Other Dead. *The contemporary tourist experience: Concepts and consequences* 2012, 30–45.
- ŠULIGOJ, Metod: Bright and Dark Sides of Dark Tourism in Slovenia. V: *Book of Proceedings of Fourth Congress of Geographers of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 17.–19. 11. 2016*. Sarajevo: Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, 2017, 799–809.
- ŠULIGOJ, Metod in Kristina De Luca: Raziskovanje temačnega turizma. Metodološki pristopi in raziskovalne perspektive. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 59/2, 2019, 80–91.
- TARLOW, Peter E.: Dark tourism: the appealing 'dark side' of tourism and more. V: Marina Novelli (ur.), *Niche tourism: Contemporary issues, trends and cases*. Oxford: Butterworth-Heinemann, 2005, 47–58.
- TILDEN, Freeman: *Interpreting Our Heritage, 3rd ed.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1977.
- TIŠLER, Janko in Jože Rovšek: *Mauthausen na Ljubelju: Koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 1995.
- VAN DEN BERGHE, Pierre L.: *The quest for the Other*. Seattle, London: University of Washington Press, 1994.
- VEBLE, Nina: *Temačni kraji in zgodbe občin Brežice in Krško kot osnova za razvoj temačnega turizma*. Magistrsko delo. Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, 2017.
- VODOPIVEC, Karmen: *Kultura popotništva*. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2004.
- WEBBER, Jonathan: Personal Reflections on Auschwitz Today. V: Teresa Świebicka, Jonathan Webber in Connie Wilsack (ur.), *Auschwitz: A History in Photographs*. Bloomington: Indiana University Press, 1992, 281–291.
- ZVKD Kranj: Kmetijsko zemljiška skupnost občine Tržič, mapa III-116/1984, 1984.

Difficult Heritage and Dark Tourism: the Case of the Ljubelj/Loibl Concentration Camp

Dark tourism is a growing subset of cultural tourism, and has been defined as the act of travelling to sites, attractions and exhibitions connected to death, disaster, suffering or the seemingly macabre. Concentration camps are some of the darkest sites of dark tourism. Quite a few sites in Slovenia have dark tourism potential; one of these, the Ljubelj/Loibl Concentration Camp, was a Nazi concentration camp during World War II that existed from 1943 to 1945. It was an outer unit of Mauthausen, a central concentration camp in Austria. Prisoners in the Ljubelj/Loibl Concentration Camp laboured on the construction of a tunnel through the Karawanks, to shorten the way from Austria to the seaside. They were exposed to daily terror, hunger and extreme violence. After the war, much material from the camp was stolen, and its grounds were in the middle of a highly guarded border area where free movement was strongly forbidden. In the 1950s people became interested in memorial heritage there. The area of the former concentration camp became a place of memory and in 1991, the Museum of Contemporary History Ljubljana staged an exhibition in a nearby basement. In 2021, the Tržič Museum renovated the museum unit and set up a new exhibition with modern interpretations, objects, photographs, testimonies and a short documentary film. The site of the former Ljubelj/Loibl Concentration Camp thus has extensive potential in becoming a wider destination of dark tourism, and its number of visitors has been steadily growing over the last three years. The majority are school groups exploring recent history. The purpose of school visits is to pass on knowledge to the younger generations, so they can learn about the dark parts of history and recognise important human values. This can be accomplished through good interpretation; with proper respect towards the casualties and emphasis on the message – we must know difficult history so that we do not forget, or worse, repeat it.

